

PAUL PETZEL &
NORBERT RECK

Van
tot

Abba Zondebok

Een joods-christelijke
dialogoog over Bijbelse
misverstanden

halewijn | BERNE MEDIA

PAUL PETZEL & NORBERT RECK

Van **Abba**
tot **Zondebok**

Een joods-christelijke
dialogoog over Bijbelse misverstanden

halewijn | BERNEMEDIA

AUTEURS: Paul Petzel & Norbert Reck
COVERFOTO: Erik Galle
VORMGEVING EN REALISATIE: Halewijn nv
VERTALING: Marie Jeanne Vernieuwe

OORSPRONKELIJKE UITGAVE: 'Von Abba bis Zorn Gottes. Irrtümer aufklären – das Judentum verstehen.' © 2017 Schwabenverlag AG, Patmos Verlag, Ostfildern, Duitsland
Uitgegeven door Paul Petzel en Norbert Reck in opdracht van de gespreksgroep 'joden en christenen' van het *Zentralkomitee der deutschen Katholiken*

© Halewijn nv 2019, Halewijnlaan 92, 2050 Antwerpen, België,
www.halewijn.info
In samenwerking met Berne Media, Abdijstraat 53, 5473 AC Heeswijk-Dinther, Nederland,
www.bernemedia.com

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

NUR 707
D/2019/5930/026
ISBN 978-90-8528-540-3

Inhoud

Woord vooraf	7
Inleiding	11
Abba – Vader	19
Bekering – Ommekeer	20
Belofte – Vervulling	23
Besnijdenis	25
Bijbel	28
Bloed	31
Christelijk – Christen – Christendom	34
Christus	36
‘Dabru Emet’ – Spreek waarheid!	36
‘De wil van onze Vader in de hemel doen’	39
Dienaar van God	41
Drievuldigheid	44
Exodus – Uittocht uit Egypte	46
Farizeeën	49
Genade	52
Gerechtigheid	54
God	57
Godsmoordenaars	59
Heil	62
Hellenistisch jodendom	62
Israël	65
Jezus van Nazaret	67
JHWH: de godsnaam in christelijke Bijbelvertalingen	69
Johannes de Doper	72
Joods – Joden – Jodendom	75
Kruis – Kruisiging	77
Krijgsgod JHWH?	77
Liefde voor de vijand	79
‘Maar Ik zeg jullie...’ – de antithesen	82
Messias – Christus	85
Missionering van de joden	87
Naastenliefde	89

Nostra aetate 4	92
Offer	95
Oog om oog, tand om tand	98
Opwekking – Opstanding	100
Pasen – Pesach	102
Passieverhalen	105
Paulus	108
Profetie	111
Qumran	114
Reinheid – Onreinheid	116
Rijk Gods	119
Sabaot	121
Sabbat	123
Spijswetten – Kasjroet	125
Thora	128
Toorn van God	130
Uitverkiezing – Roeping	133
Verbond. Oud verbond – Nieuw verbond	135
Vergeving	137
Verlossing – Bevrijding	141
Volk van God	143
Wee-uitspraken	146
Woord – Logos	148
Wraak	151
Zondebok	153
Websites en Literatuur (algemeen)	157
Literatuurlijst (behorende bij de Duitse uitgave)	158
Werkten mee aan dit boek	167

Woord vooraf

Het boek dat u nu in handen heeft is niet zomaar een boek. Het is ook geen 'goed boek'. Het is een *noodzakelijk* boek. Waarom?

Na een eeuwenlange jodenvervolging op Europese bodem en na de verschrikking van de Shoah was het alsof de Kerk met een nieuw bewustzijn ontwaakte. Iedereen beseftte dat het theologisch en kerkelijk spreken over 'joden en christenen' zelf mee onderwerp van onderzoek moest worden: lagen er geen anti-joodse elementen in onze teksten, in onze commentaren, in onze manier van spreken en verkondigen? Hoe konden we die op een systematische manier op het spoor komen? Het besef groeide dat we werk moesten maken van een theologie 'na Auschwitz'.

Ondertussen is er meer dan een halve eeuw verstreken. Er is sindsdien veel gebeurd, in de theologie en met name ook in de Bijbelwetenschappen. Het Tweede Vaticaanse Concilie bewerkte een doorbaak in de relaties tussen joden en christenen met de verklaring *Nostra Aetate*. Er werd gestudeerd, gediscussieerd, er kwamen belangwekkende verklaringen en er ontstonden fora waar joden en christenen met elkaar in gesprek gingen. En toch blijkt de angel van het anti-joodse denken nog lang niet uit het christelijk discours verdwenen te zijn.

Dit is duidelijk ook de mening van de Duitse bisschoppenconferentie. Zij heeft, samen met onder andere de Buber-Rosenzweig Stichting, de oorspronkelijke, Duitse uitgave van dit boek mee mogelijk gemaakt.

Dit boek is dus niet bedoeld voor academici alleen, nee, het is een boek dat als een dringende boodschap aangeboden wordt aan *alle* christenen. Want de vele studies van de afgelopen halve eeuw hebben hun weg naar het brede publiek niet gevonden. Dat is een van de redenen waarom de angel van het anti-joodse denken nog steeds in het kerkelijk én maatschappelijk spreken is blijven steken.

Door wie is dit boek geschreven? Door een groep van joden en christenen, die niet over één nacht ijs zijn gegaan. Er zijn ja-

ren van gesprek aan dit boek voorafgegaan. Hierover kunt u meer lezen in de inleiding. Het boek bestaat uit een zestigtal trefwoorden waarvan de auteurs tot de conclusie zijn gekomen dat ze het anti-joodse denken in het christelijk spreken bevorderen. Het zijn doorgaans Bijbelse trefwoorden of zegswijzen. Met een analyse proberen de auteurs de vinger op de wonde te leggen. Waarom wordt bijvoorbeeld het begrip 'uitverkiezing' zo vaak anti-joods uitgelegd? Waarom spreekt men zo hardnekkig over de 'antithesen' in de Bergrede, enzovoort. De analyses zijn scherp en stellen gedurfde vragen. Er klinken zowel joodse als christelijke bekommernissen in door. De teksten zijn nooit af, maar willen juist het gesprek openen en het debat voeden.

Het is daarom aan te bevelen dat dit boek gelezen wordt zoals het ook ontstaan is: in een groep. Want 'samen lezen' is de meest oorspronkelijke vorm van lezen! Het zou ideaal zijn indien kleine groepjes dit boek ter hand zouden nemen om gedurende elke samenkomst één of twee trefwoorden uitgebreid te bespreken. Deze groepjes kunnen het best een gemengde samenstelling hebben: van priesters en leken, voorgangers en gemeenteleden, vrouwen en mannen. En uiteraard zou het helemaal 'kloppen' indien dergelijke groepjes zouden bestaan uit joden en christenen.

Je kunt dit boek 'van a tot z' lezen. Voor een eerste lezing kan dat inderdaad nuttig zijn. Maar daarna moet er een verdiepende lezing komen. Uiteraard kan het boek ook dienen als een referentiepunt voor een nieuwe wijze van 'verkondigen' en een nieuwe manier van preken. Als zodanig zou het niet in de kast moeten staan, maar permanent op de werktafel moeten liggen.

Tot slot moeten we nog iets zeggen over de literatuur. In de Duitse uitgave wordt elk trefwoord gevolgd door een korte literatuurlijst, voor verdere studie. Deze lijsten bevatten hoofdzakelijk Duitse uitgaven. Deze literatuurlijsten zijn in de Nederlandstalige uitgave achteraan in het boek opgenomen. Aanvullend hebben we voor elk trefwoord gezocht naar enkele Nederlandstalige teksten die uitnodigen tot een verdiepende lezing. Daarbij is de voorkeur uitgegaan naar teksten die toegankelijk zijn voor een breed publiek, conform de doelstelling van dit boek. Niet altijd is meteen duidelijk wat de link is tussen de opgegeven literatuur en

het trefwoord: dat zal bij het lezen duidelijk worden. Uiteraard gaat het om een heel beperkte selectie van literatuur die bedoeld is als een eerste aanzet voor verdere studie.

Na het laatste trefwoord ('zondebok') is eveneens een lijst opgenomen met enkele Nederlandstalige websites en algemene werken in verband met de joods-christelijke dialoog.

Het is niet de bedoeling om op een 'dogmatische' manier met dit boek om te gaan. Het nodigt uit tot gesprek. Het is een beginpunt, geen eindpunt.

Ik bedank Marie Jeanne Vernieuwe die dit boek voor Uitgeverij Halewijn heeft willen vertalen, en ik bedank Uitgeverij Halewijn en Berne Media om dit boek in haar collectie te hebben willen opnemen. Moge het nu zijn weg vinden naar talrijke lezers en moge het leiden tot een herontdekking van de Bijbelse boodschap, van 'Tora en Evangelie'.

*JEAN BASTIAENS,
directeur Bijbelhuis Zevenkerken*

Inleiding

Het Tweede Vaticaanse Concilie (1965) heeft, na de verschrikking van de Shoah¹, de geestelijke verbondenheid ‘met de nakomelingen van Abraham’ (*Nostra aetate* 4) erkend en bekrachtigd, en sindsdien is er veel veranderd in de verhouding tussen christenen en joden. Na vele eeuwen die gekenmerkt waren door een christelijke ‘leer van verachting’ ten aanzien van de joden (Jules Isaac) door missionering, discriminatie, vervolging en geweld, ontstonden op wonderbare wijze – en dit stemt tot dankbaarheid – respectvolle uitwisselingen, vruchtbaar gemeenschappelijk onderzoek en debatten. Er groeiden op dergelijke bijeenkomsten niet alleen respect voor elkaars waarden en vriendschappelijke relaties, maar het kwam ook tot een dieper begrip van de eigen traditie en die van de ander.

Voor christenen betekende dit allereerst dat ze hun superioriteitsgevoel, hun neerbuigende en geringschattende houding tegenover het jodendom, moesten erkennen en overwinnen. Deze houding was gedurende eeuwen zodanig binnengeslopen, dat ze niet eens meer als een inadequate kijk op de werkelijkheid werd opgemerkt. Door het samenspel van de christelijke missionering en de politieke macht leek de gewelddadige omgang met de joden vaak een vanzelfsprekendheid. En telkens weer werden Bijbelse passages erbij gehaald om uitsluiting, gedwongen doopsels, pogroms, uitdrijvingen of beroving van rechten te rechtvaardigen.

Nu kwam het er vooral op aan een begin te maken. Stond in de Bijbel werkelijk wat er alom in ‘gevonden’ werd? Waren de christelijke interpretaties werkelijk de enig sluitende? Wat lazen joden in de oudtestamentische teksten, die zij samen met de christenen als heilige geschriften beschouwen? Wat had het

1 Shoah betekent ‘ondergang’ en duidt op de planmatige vervolging en vernietiging van het Europese jodendom door nazi-Duitsland in de jaren 1939–45. Het woord ‘Shoah’ is een alternatief voor het doorgaans gebruikte woord ‘holocaust’, dat ‘brandoffer’ betekent. Veel joden vermijden liever dat woord omdat het in verwijzing naar het offer van Isaak in Genesis 22 een goddelijke zin zou kunnen toekennen aan de moord op miljoenen joden. (Noot van de vertaler)

te betekenen dat ook de meeste auteurs van het Nieuwe Testament joden waren? En wat moeten we concluderen uit het feit dat de apostel Paulus heel zijn leven vasthield aan zijn joodse identiteit en er ondanks zijn grote liefde voor Christus nooit aan gedacht heeft haar op te geven?

Uiteindelijk bleek dat een nieuwe, kritische lezing van de Bijbel in staat was de gedurende eeuwen opgebouwde verwrongen interpretaties met wortel en al uit te rukken en door nieuwe perspectieven te vervangen. Het concilie zag het op een soortgelijke wijze, toen het eraan herinnerde dat de Heilige Schrift het blijvende fundament van elke theologie is, waaruit zij haar kracht put en waardoor ze zich onophoudelijk verjongt (*Dei verbum* 24).

Zo kwamen in tal van delen van de wereld vruchtbare gesprekken tot stand en werden wetenschappelijke inspanningen geleverd in een geest van dialoog. Eeuwenlang verkeerd gelezen Bijbelteksten kwamen in een nieuw daglicht te staan. Vertekeningen van de 'anderen' konden rechtgetrokken worden. En het inzicht dat een geschiedenis van macht, geweld en vervolging niet alleen het samenleven van joden en christenen vergiftigde, maar ook tot verkeerde theologische voorstellingen leidde, opende nieuwe wegen naar wederzijds begrip. In korte tijd vulden de nieuw verworven inzichten hele vakbibliotheken.

De vreugde van deze gemeenschappelijke ontdekkingstocht en van het samen leren bleef echter meestal beperkt tot de deelnemers aan dergelijke dialogen. Weinig van wat geoogst werd, heeft de christelijke basis en christelijke gemeenschappen bereikt – ofwel omdat wie in gemeenschappen en scholen actief zijn, gewoonweg de tijd niet vinden om de uitgebreide wetenschappelijke literatuur over de joods-christelijke verhouding te bestuderen; ofwel omdat geïnteresseerde leken al te vaak voor complexe wetenschappelijke artikelen moesten capituleren. En zo blijven talrijke misvattingen over het jodendom onder christenen verder leven. Niet omdat ze in de nieuwe inzichten niet geïnteresseerd zouden zijn, maar omdat ze geen toegang hebben tot de nodige informatie.

‘Daar willen wij verandering in brengen!’, zeiden wij ongeveer drie jaar geleden in de gespreksgroep ‘joden en christenen’ in het *Zentralkomitee der deutschen Katholiken*². Wij willen enkele van de belangrijkste inzichten uit het joods-christelijk wetenschappelijk onderzoek ook voor niet-professionele geïnteresseerden en drukbezette medewerkers van de gemeenschappen op een beknopte en verstaanbare manier toegankelijk maken. Dit is ook bedoeld voor Bijbellezers en Bijbelgroepen die achtergronden willen leren kennen en voor catechisten, pastoors en leraren die liturgische vieringen of lessen moeten voorbereiden.

Zo kwam dit boek tot stand: als een verzameling van bondige trefwoorden uit domeinen waar jodendom en christendom elkaar raken. Bij elk trefwoord staat een verduidelijking van de misvattingen die erachter verborgen liggen en een analyse van wat daar achter gezocht moet worden, en telkens worden perspectieven geopend voor een nieuwe, respectvolle lezing. We hopen dat dit boek een gids kan zijn bij Bijbelstudie en dat het op het bureau van allen die de dagelijkse routine van verkondiging en onderricht kennen, een vaste plaats krijgt naast de agenda, de telefoon en de pc: om snel iets op te zoeken. We hopen dat hiermee iets van het bevrijdende van de joods-christelijke toenadering doorverteld wordt.

De teksten die u in dit boek vindt, hebben een bijzonder karakter. Ze werden niet gewoon door afzonderlijke personen geschreven. Alle hebben ze een vrij lang wordingsproces achter de rug. Erkende vakmensen – uit de gespreksgroep ‘joden en christenen’, maar ook uit andere dialooggroepen in Duitsland, Oostenrijk en Zwitserland – schreven aanvankelijk eerste tekstversies bij de verschillende trefwoorden. Nadat ze door de uitgevers op hun verstaanbaarheid en beknoptheid waren nagekeken (en desgevallend herwerkt), werden ze aan verscheidene joodse

2 Het *Zentralkomitee der deutschen Katholiken* (ZdK) is een door de Duitse bisschoppenconferentie erkende organisatie die overeenkomstig het decreet van Vaticanum II over het apostolaat van leken in de Kerk opgericht werd. Dit comité is samengesteld uit vertegenwoordigers van diocesane raden, katholieke organisaties en andere vertegenwoordigers van Kerk en maatschappij. Binnen dit comité is er een gespreksgroep ‘joden en christenen’. (Noot van de vertaler)

en christelijke leden van de gespreksgroep voorgelegd met de vraag om ze door te nemen en van commentaar te voorzien. De commentatoren vulden aan wat er ontbrak in de tekst en gaven aan wat vanuit hun standpunt anders gezegd of anders gezien moest worden. De uitgevers probeerden deze opmerkingen bij de trefwoorden op te nemen en zo een nieuwe, leesbare versie te maken. Vaak moesten ook adviezen ingewonnen worden om bij onduidelijkheden verder te geraken. Het oorspronkelijke plan om de naam van de auteur bij elk trefwoord te vermelden, moesten we laten vallen: geen enkel trefwoord had maar één auteur, overal hadden vijf of meer personen meegewerkt.

Alle teksten ondergingen gedurende dit proces wijzigingen – er was niet één uitzondering. De uiteenlopende kritische blikken van christenen en joden lieten hun sporen na en zij maakten de teksten rijker aan inhoud en nauwkeuriger. Hierbij kwam het echter niet tot een consensus. Algauw stelden wij vast: ook al zouden wij onszelf nog maanden of jaren de tijd gegeven hebben om over de tegenwerpingen en vragen te discussiëren en om alle kritische punten uit de weg te ruimen, we zouden nauwelijks tot een grotere eensgezindheid komen. Dit ligt in de aard van de zaak: de worsteling met de Bijbel en de tradities die daaruit voortgekomen zijn, kun je via de weg van discussie of besluitvorming niet beëindigen. Telkens weer duiken nieuwe aspecten op. Telkens weer werpen actuele ontwikkelingen een ander licht op de eeuwenoude geschriften. En niemand – noch in de gespreksgroep ‘joden en christenen’ noch elders – beschikt over het gezag om de definitieve betekenis van een Bijbeltekst vast te leggen. Het verklaren van de heilige geschriften is een open proces en kan nooit afgesloten worden.

In dit boek zult u dus geen gezaghebbende standpunten van een officiële joods-christelijke commissie vinden; het gaat hier veeleer over tussentijdse resultaten van de dialoog tussen joden en christenen. Na het verschijnen van dit boek wordt de discussie verdergezet. Het was overigens ook helemaal niet zo dat bij meningsverschillen de joden aan de ene kant en de christenen aan de andere kant stonden. De christenen hadden lang niet al-

tijd dezelfde mening en de joden vonden onderling ook totaal verschillende zinnen juist of verkeerd. We hebben geleerd dat niet één tekst in dit boek allen in gelijke mate tevreden kon stellen, en dat we ook niet moesten streven naar eenstemmigheid. We moeten er ons echter altijd voor inspannen om met onze verschillen te leven en geduld te oefenen met het onvolkomen werk dat we leveren. Dat wij niets definitiefs tot stand brengen behoort tot ons mens-zijn en is ook niet erg, zolang wij maar verder samen op weg gaan en met elkaar in gesprek blijven. Nieuwsgierig zijn naar andere opvattingen is veelbelovender dan de drang naar eenstemmigheid.

Dit boek is onvolledig. Sommigen zullen er bepaalde zaken in missen. Het is geen compendium waarin alle vragen omtrent de joods-christelijke toenadering opgenomen zijn. Het vervangt geen christelijke theologie van het jodendom. Het kan en wil ook niet systematisch de vele vragen die de kern van de christelijke identiteit raken, uitwerken. De verzameling trefwoorden, die wij alfabetisch geordend hebben, betreft thema's waar wij telkens weer op botsen en die ons bezighouden. We hadden liever gezien dat er ons niet zoveel begrippen ingevallen waren die door clichés en vooroordelen vertekend zijn. En we weten dat er nog veel meer in dit boek opgenomen hadden kunnen worden. Dit is onze situatie: wij staan vandaag in het werkveld van een ongeveer zeventien eeuwen durende christelijke vijandigheid ten aanzien van joden, en maar al te vaak herhalen wij christenen vastgeroeste facetten van deze vijandigheid zonder het zelf te vermoeden of te willen! Als dit boek de lezers een aha-erlebnis bezorgt en hen tot juistere inzichten brengt, zijn we al heel gelukkig.

Nogal wat auteurs vonden het jammer dat zij niet elk afzonderlijk trefwoord uitvoeriger en nauwkeuriger konden beschrijven. Als uitgever wilden we dat niet toestaan en we hebben hierdoor wel wat wrevel veroorzaakt. 'Waarom de dingen eenvoudiger voorstellen dan ze zijn?', was de vraag die velen ons stelden. Ons antwoord bleef steeds hetzelfde: opdat eindelijk iets van de vergaarde kennis van de laatste decennia de wetenschappelijke ivoren toren zou verlaten. Niet alle lezers be-

schikken over voldoende tijd en energie om al die uiteenlopende ontwikkelingen van wetenschappelijke discussies te volgen; en toch willen ze iets bijleren en meer te weten komen. Wij zien het als onze plicht om aan deze wens tegemoet te komen.

We hopen daarom dat het lezen van dit boek u niet alleen nieuwe en ongewone inzichten bijbrengt, maar u de smaak geeft om meer te leren en u op weg zet naar een verbreding van uw horizon. De talrijke verwijzingen naar andere trefwoorden (aangeduid met *) willen de mogelijkheid scheppen om precies daar verder te lezen waar de nieuwsgierigheid het grootst is. Zo kunt u ook door het boek 'surfen', als u niet naar specifieke informatie op zoek bent.

In de gespreksgroep hebben wij besloten van inclusief taalgebruik af te zien. Telkens weer 'joden en jodinnen' te moeten lezen, zou de lectuur van de tekst bemoeilijken. De winst aan rechtvaardigheid die deze verdubbeling oplevert, weegt niet op tegen het risico de tekst onnodig te verzwaren. Alle formuleringen hebben altijd beide geslachten op het oog en uit de literaire verwijzingen die op het einde van dit boek bij elk trefwoord zijn opgenomen, mag blijken dat de prestaties van vrouwen niet genegeerd worden.

De veelheid aan benamingen voor de Tenach, het Oude en het Nieuwe Testament, de joodse of Hebreeuwse Bijbel hebben we niet geüniformiseerd. Die verscheidenheid aan uitdrukkingen weerspiegelt volgens ons heel precies dat wij ons vandaag midden in een proces van heroriëntering bevinden, een proces waarbij we proberen om elkaar te begrijpen, een proces dat niet arbitrair afgerond kan worden. Dit proces openhouden is het doel van dit boek; het wil een begin zijn, een begin van nieuwe gedachtewisselingen, nieuwe gesprekken en nieuwe zienswijzen.

Alle auteurs en commentatoren die met scherpzinnigheid, geduld, soepelheid en passie bijgedragen hebben aan de totstandkoming van dit boek, willen we van harte bedanken. Hun namen zijn aan het einde van dit boek opgenomen. Onze bijzondere dank gaat daarbij uit naar doctor Edna Brocke en professor Hubert Frankemölle: zonder hun onvermoeibaar engagement bij

het doornemen van de teksten zou dit boek niet tot stand gekomen zijn. Mochten er toch nog fouten voorkomen, dan is dit op rekening van de uitgever.

Velen die aan de joods-christelijke gesprekken deelnamen en die diep gechoqueerd blijven over de Shoah – de moord op miljoenen Europese joden – zijn ervan overtuigd dat met alle kracht aan een nieuw tijdperk van respect en aan een goede verstandhouding tussen christenen en joden gewerkt moet worden. Dit geldt ook voor de toekomst. Toch moet een misverstand voorkomen worden: het is niet omdat het nationaalsocialisme een massamoord organiseerde, dat bepaalde zaken over het jodendom vandaag niet meer gezegd mogen worden; ons gaat het erom dat bepaalde voorstellingen eenvoudigweg verkeerd zijn. Verwijten als ‘godsmoordenaars’ of wraakfantasieën zijn niet pas vandaag onzin, ze waren het altijd al. De Shoah verplicht ons allen tot eerbied voor wie vermoord werden en tot solidariteit met hun nabestaanden en nakomelingen. Maar redelijkheid en intellectuele eerlijkheid verplichten christenen – niet pas vandaag – tot een eerlijke lectuur van hun heilige geschriften en tot het rechtzetten van vertekeningen en verdachtmakingen van het jodendom.

Verandering is mogelijk! Eeuwen geleden vroeg de christelijke theologie zich nog ernstig af of vrouwen wel een ziel hadden en of de oerbewoners van de Europese kolonies werkelijk mensen waren. Dergelijke overwegingen lijken ons vandaag totaal absurd. Het is dan ook onze droom dat verachting, wrok en haat tegenover joden ons in een niet al te verre toekomst ook vreemd zullen overkomen. We wensen u een boeiende lectuur.

PAUL PETZEL & NORBERT RECK

Abba – Vader

A

Jezus, zo luidt het vaak, zou door zijn God met het Aramese woord 'Abba' aan te spreken een heel bijzondere, unieke verhouding tot God uitgedrukt hebben. 'Abba' zou zoveel betekenen als 'papa'. Jezus zou zich heel teder en vol vertrouwen tot God gericht hebben, zoals een kind zich tot zijn vader richt. Hij zou hiermee getuigenis hebben afgelegd van een liefdevolle God, die zich duidelijk onderscheidt van het Godsbegrip van Israël. De nieuwtestamenticus Joachim Jeremias was zelfs van mening dat Jezus' boodschap 'in tegenspraak was met alle religiositeit van zijn tijd, ja, zelfs het einde van het jodendom betekende.'³

DISCUSSIE: Voor 'Abba' als aanspreking van God uit de mond van Jezus bestaat er maar één enkele bewijsplaats (Marc 14,36). Meestal heeft Jezus het volgens de evangeliën gewoon over God* of 'hemelse Vader'. 'Abba' is bovendien een aanspreking die niet alleen Jezus gebruikt heeft. Zij kan ook niet door 'papa' vertaald worden, maar is eenvoudigweg het gebruikelijke woord dat volwassen joden in de tijd van Jezus gebruikten om zich zowel tot hun vader als tot God te richten (wat tot op vandaag in het jodendom nog gebruikelijk is). Deze uitdrukking vind je zowel in de joodse vertalingen van de Griekse Bijbel, in andere vroeg-joodse geschriften en farizees-rabbijnse gebeden als in de *Targumim*, de joods-Aramese Bijbelcommentaren en -vertalingen uit de tijd van Jezus. Gezien deze algemene verspreiding kun je er nauwelijks een uniek getuigenis van Jezus van Nazaret over God in zien. De woordcombinatie *Abba patèr* ('Abba, Vader' – alleen in deze combinatie komt *Abba* in het Nieuwe Testament voor; naast Marcus nog twee keer bij Paulus: Rom 8, 15 en Gal 4, 6) vormde mogelijks een bewuste tegenhanger voor het in het Romeinse Rijk verspreide *Zeus patèr*. Met de uitdrukking *Abba patèr* gaven christenen uit andere volkeren in de Griekse

3 Joachim Jeremias, *Der gegenwärtige Stand der Debatte um das Problem des historischen Jesus*, in: Helmut Ristow / Karl Matthiae (Hg.), *Der historische Jesus und der kerygmatische Christus*, Evangelische Verlagsanstalt 1961, 12–25, hier 21.

B

cultuurgebieden op de vraag ‘wie is dan jullie God?’ waarschijnlijk als antwoord: ‘de God van Israël’.

PERSPECTIEVEN: God met ‘Abba’ aanspreken haalt Jezus niet weg van het jodendom van zijn tijd, maar verbindt Hem er ten diepste mee. In de tijd van het hellenisme (Hellenistisch jodendom*) en de Romeinse overheersing, dat wil zeggen de culturele confrontatie met talrijke andere goden uit het Middellandse Zeegebied, verraaft de aanspreking ‘Abba’ voor God geen afkeer voor de God van Israël, maar integendeel een bewust belijden van die God, die niet zoals Zeus onderwerping eist, maar zijn volk ‘uit de slavernij van Egypte heeft bevrijd’ (Joz 24,17 e.a.; Exodus*).

Literatuur

Jean Bastiaens & Lieve Wouters, *Bijbel van A tot Z, abba* – waarom we het woord toch beter niet vertalen als ‘papaatje’, www.kerknet.be/kerknet-redactie/artikel/bijbel-van-tot-z-abba-vader

Jean Bastiaens, ‘De Joodse achtergronden van het Onzevader’, in: *Vrienden van Bijbelhuis Zevenkerken*, Jubileumnummer, Zevenkerken januari 2017

Bekering – Ommekeer

Voor veel christenen is het woord ‘bekering’ nauw verbonden met de boodschap van Jezus. In Marcus 1, 15 klinkt aan het begin van Jezus’ openbaar optreden als programma: ‘Bekeer u en hecht geloof aan dit goede nieuws.’ De volgende misverstanden komen op ons af bij het begrip ‘bekering’:

- Jezus’ oproep tot bekering zou samengaan met iets radicaal nieuws. Deze bekering zou tegelijk een zich afkeren van het jodendom inhouden.
- Bekering en het hiermee samenhangende spreken van de barmhartige liefde van God zou een typisch nieuwtestamen-

tisch thema zijn. De God van het Oude Testament zou daarentegen een God van de toorn en van de wraak zijn (zie trefwoorden: Toorn van God*, God*, Krijggod*, Sabaoth*).

- Zich bekeren doen alleen mensen.
- Bekerings zou een vorm van pijniging zijn. De Bijbel zou een model aanreiken om de mensen steeds weer hun zondigheid voor ogen te houden. Dit zou in tegenspraak zijn met het beeld van de vrije mens.

DISCUSSIE: Als Jezus tot bekering oproept, dan staat Hij hiermee in de traditie van de Bijbelse profeten en de boodschap die zij van God hebben gekregen. Deze klagen altijd weer over een verstoorde relatie met God, die haar uitdrukking vindt in daden die in strijd zijn met het leven in gemeenschap (moord, echtbreuk, diefstal, kwaadsprekerij, vgl. Hos 4,2). Men wordt opgeroepen om zich alleen op God en zijn onderricht (Thora*) af te stemmen en dit door recht en gerechtigheid in praktijk te brengen. Ook voor Jezus is een leven in dienst van valse machten verkeerd. Jezus is overtuigd van het radicaal andere van Gods heerschappij, die het centrum naar de rand verschuift en die van randfiguren hoofdfiguren maakt. Bij Jezus' boodschap over het koninkrijk van God is het vooral hierom te doen: God helpt zijn volk uit de impasse en biedt nieuwe levenskansen. Jezus ziet zichzelf als behorende tot Israël*, dat naar verlossing uitzielt. En als Hij tegen bepaalde groepen zoals de tempelariërs of sommige farizeeën uitvalt, veroordeelt Hij hen niet in hun wezen, maar bekritiseert Hij een bepaalde houding die veranderd kan worden.

Dat God mensen oproept om zich te bekeren en hen daarbij helpt (vgl. Jer 15,19: 'Als je bij Mij terugkeert, ...') komt vaak in het Oude of Eerste Testament voor. Zelfs hele boeken zoals het boek Jona zijn aan dit thema gewijd. Zo is ook het spreken van Gods barmhartigheid, van zijn onvoorwaardelijke liefde dus, een leidmotief in de gemeenschappelijke Schrift van joden en christenen. De uitdrukking in Ex 34,6: 'De HEER! Een God die liefdevol is en genadig, geduldig, trouw en waarachtig' is in het Eerste Testament van zo'n grote betekenis dat zij vaak herhaald wordt, soms in een gevarieerde verwoording. Barmhartigheid

en gerechtigheid* zijn centrale polen van het Bijbelse godsbeeld dat Jezus in zijn leven actualiseert.

B

In de Bijbel zijn het overigens niet alleen de mensen die zich bekeren. Meer dan 30 keer is er in het Eerste Testament sprake van God die tot inkeer komt en spijt betoont. Enkele keren heeft God spijt over het onheil dat Hij afgeroepen heeft (bijvoorbeeld Gen 8,21; Ex 32,7-14; Joël 2,13 e.v.). De teksten die van Gods ommekeer spreken, komen vaak op centrale plaatsen voor en kenmerken als leidmotief hele Bijbelse boeken. Gods toorn ontbrandt bij het zien van de gewelddaden en het boze handelen van de mensen, maar Hij toont zijn barmhartigheid als Hij het lijden van de mensen ziet. De grond van Gods ommekeer is zijn passie voor het leven (Toorn van God*).

Wanneer de Bijbel van Gods ommekeer vertelt en laat zien dat Hij van houding kan veranderen, dan vertelt hij ook dat de mens van houding kan veranderen. Mensen zien in Gods ommekeer de kans tot eigen bekering. De door God verlangde bekering kan tot het goede en tot vrijheid leiden: 'Keer terug naar de HEER, je God! (...) Kom met woorden van berouw. (...) Zeg tegen Hem: "Vergeef ons al onze misdaden. Neem wat goed is van ons aan!"' (Hos 14,3). De door God verlangde bekering is geen pressiemiddel, maar veronderstelt de vrijheid van de mens. De Bijbelse teksten hebben het daarover, wanneer zij de bevrijding van louter menselijke opzichten en Gods oneindige barmhartigheid als het doel van de bekering aanprijzen.

PERSPECTIEVEN: Zowel joden als christenen worden opgeroepen hun eigen leven altijd weer te onderzoeken en het op Gods voorschriften af te stemmen. Soms is een radicale ommezwaai nodig. Maatstaf is een God die van dodende machten bevrijdt (Exodus*) en die deze vrijheid in het met elkaar samenleven werkelijkheid wil laten worden. Beide godsdiensten reiken met vastentijden en andere bekeringsrituelen mogelijkheden aan om hetzelfde te bewerkstelligen: zich over zijn eigen potentieel te bezinnen, het tot volle wasdom te brengen en met het goede dat de mensen geschonken is, gezegend te worden.